

TURIZMNING AXLOQIY JIHATLARINI TADQIQ ETISH

Annotatsiya: Maqolada hozirgi zamonda turizm juda murakkablashib ketganligi tufayli borgan sari ilmiy jihatdan chuqur tadqiqot qilishga muhtoj bo'layotganligi haqida fikr yuritilgan. Turizm ijtimoiy fanlardan biri bo'lgan etika fani nuqtai nazaridan qay tarzda tadqiq qilinayotganligi masalasi yoritiladi. Keyingi yarim asr mobaynida axloq nuqtai nazaridan jahonning yirik xalqaro tashkilotlari olib borayotgan faoliyati o'rganilib chiqilgan.

Kalitli so'zlar: axloq, axloqiy o'lchov, turizm etikasi, etik qoidalar, turizm kodeksi, "jamiyat dizayneri", turizmning "inson o'lchovi", axloqiy talab, axloqiy turizm.

Аннотация: В статье рассматривается необходимость более глубоких научных исследований в связи с возрастающей сложностью туризма на сегодняшний день. С точки зрения этики, одной из социальных наук, освещается вопрос о том, как изучается туризм. С этической точки зрения изучена деятельность крупнейших мировых международных организаций за последние полвека.

Ключевые слова: нравственность, этика туризма, этическое измерение, этические правила, туристский кодекс, «дизайнер общества», «человеческое измерение» туризма, этический спрос, этический туризм.

Abstract: The article discusses the need for deeper scientific research in connection with the increasing complexity of tourism today. From the point of view of ethics, one of the social sciences, the question of how tourism is being studied is highlighted. From an ethical point of view, the activities of the world's largest international organizations over the past half century have been studied.

Key words: morality, ethical dimension, ethical rules, tourism code, tourism ethics, "designer of society", "human dimension" of tourism, ethical demand, ethical tourism.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida dunyoda sayyohlar soni keskin oshdi: 1950-yildagi 25 milliondan 2001-yilda 693 millionga yetdi. 2019-yilda ularning soni 1.5 milliardga yetdi. Xalqaro turizm iqtisodiyatning muhim sohasiga aylandi, u jahon eksporti va ahamiyati jihatidan neft va avtomobillar eksporti qatoriga chiqib oldi. Dunyo bo'ylab juda katta turistik potentsial faoliyatga tortildi va turistik industriya shakllandi. Turizm yarim asr davomida shunday rivojlanib, murakkablashib ketdiki, raqobat esa shunchalik shiddatli bo'lib ketdiki, ilmsiz g'alaba qozonish borgan sari qiyin bo'lib bordi. Bundan tashqari, 2020 yilda boshlangan koronavirus pandemiyasi turistik talabni bir necha baravarga kamytirib yubordi. Bu sharoitda yaqin kelajakda raqobat muhiti yanada ashshaddiy tus oladi. Raqobatda esa ilm ishlatib, oqilona taklif qiladiganlar yutadi.

Axloqiy masalalarning dolzarbligi axloqiy bilimlarning rivojlanish qonuniyatlari bilan ham, inson ongining cheksiz kuchi va oldindan aytib bo'lmaydiganligi bilan ham oldindan belgilanadi. Binobarin, axloq inson mohiyatining dastlabki belgisi emas, balki sivilizatsiya mavjudligining zaruriy shartidir. Shuning uchun etika inson faoliyatining barcha turlarida, shu jumladan turizm biznesida ham axloqiy komponentni o'zida aks ettiruvchi "me'mor"ga aylanishi lozim.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili.

Axloqiy masalalar eramizdan oldingi davrlardan boshlab o'rganila boshlangan. Hatto qadimgi afsonalarda, ertaklarda ham ezgu xatti-harakatlarning umumiy qoidalari shakllantirilgan, taqiqlarga rioya qilmagan va qoidalarni buzganlik uchun ma'lum jazo choralari belgilangan. Qadimgi Xitoy (Konfutsiylik), Qadimgi Hindiston (buddizm), qadimgi yunon donishmandlari

(Fales, Solon, Biant, Periandr va boshqalar) hamda faylasuflarning (Geraklit, Demokrit, sofistlar, Suqrot) diniy-falsafiy izlanishlarida axloqiy masalalar markaziy o'rinni egallagan. Aristotel (eramizdan oldingi 384-322) bu mulohazalarga ilmiy qarash maqomini bergan. Demak, axloq fan sifatida ikki – uch ming yildan beri o'z yo'lini topib rivojlanib kelmoqda [8, 9, 10, 17].

Asrlar davomida axloq axloqshunoslik fanining predmeti sifatida turlicha talqin qilingan. U "hayotiy donolik", "xulq-atvor mexanikasi", insonning burchlari to'g'risidagi jamoat ko'rsatmalari yoki to'g'ri xatti-harakatlarning ichki bilimlari, deb nomlangan. Shuning uchun, falsafiy va axloqiy adabiyotlarda uning ta'riflari juda ko'p. Axloq shu qadar ko'p qirrali hodisaki, unga bitta to'liq ta'rif berishning iloji yo'q, turli xil ta'riflar axloqning muayyan tomonlarini ochib beradi, uni to'ldiradi, xolos.

Insoniyat taraqqiyoti jarayonida etimologik jihatdan uyg'unlashgan "Etika" va "axloq" tushunchalari turli mazmun bilan to'ldirildi. "Etika" atamasi axloq haqidagi fanni bildiradi, "axloq" esa etikani o'rganish maqsadini ko'zlagan hayotiy hodisadir. Oddiy tilda, ilmiy bo'lmagan matnlarda "etika" va "axloq" tushunchalari ajratilmaydi, bu esa axloqning real hodisa sifatidagi axloq va u haqidagi bilimlar majmui sifatidagi axloq, axloq nazariyasi va axloqiy amaliyot o'rtasidagi munosabatlar o'rtasida aniq chegaraning yo'qligi bilan bog'liq. Bu esa "olam etikasi", "tibbiy etika", "pedagogik etika", "turizm etikasi" kabilar haqida o'zini o'zi aniq ko'rsatuvchi, amal qiladigan yoki maxsus qo'llanish normalarini talab qiluvchi ma'lum axloqiy tamoyillar majmui sifatida gapirishga asos beradi.

Axloqiy o'lchov doimo axloq bilan bog'liq va uning predmeti axloqiy ongga ega bo'lgan shaxs, ya'ni o'z munosabatlarini boshqa odamlar bilan, umuman olganda, haqiqat bilan bog'lash qobiliyatidir.

Demak, axloqiy o'lchov haqida gap ketganda, masalan, turizmdagi axloq haqida gapiradigan bo'lsak, uni asosiy axloqiy tushunchalar – "yaxshilik" va "yomonlik", "burch", "mas'uliyat", "adolat", "tanlash erkinligi" prizmasi orqali ko'rib chiqiladi. "Baxt", "sharaf" va "qadr-qimmat", "vijdon" va "uyat", "bag'rikenglik", "hurmat", "rahm-shafqat", "sevgi" bu kabi kategoriyalar orqali muayyan talablarga qarash (to'g'ri, ya'ni nima (yoki qanday) bo'lishi kerak) va bu talablar uchun javobgarlik darajasi hamdir.

Turistik sayohatlar jarayonida odam faqat ma'lum bir tabiiy yoki urbanizatsiyalashgan muhitda bo'lmaydi, u doimo atrof-muhit bilan aloqada bo'ladi. Bu aloqa nafaqat turizm industriyasini tashkil etish darajasiga, balki shaxsning o'ziga ham bog'liq. Turistik sayohat har doim ham odamlarning tabiatga munosabatini ijobiy belgilamaydi. Vaqtinchalik qolish ba'zan tabiiy muhitga beparvo munosabatda bo'lishga undaydi. Turizm korxonalari har doim ham chiqindilarni yo'q qilishni ta'minlamaydi, bu esa atrof-muhitga bosimni oshiradi. Binobarin, ijtimoiy turizmni axloqiy baholash ekologik muammolar bilan uzviy bog'liqdir.

Turizm etikasini axloqiy nazariya va turizm amaliyoti yoqasida shakllangan nazariy bilimlarning yangi turi sifatida qurish fundamental asoslarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Turizm etikasiga nazariy bilimlar tizimining umumiy klassik tamoyillariga asoslangan nazariy hodisa sifatida hamda insonning amaliy faoliyatining bir turi sifatida qarash mumkin, uning asoslari insonparvarlik, bag'rikenglik va baynalmilalizmdir.

Turizmni yolg'izlik, zamonaviy jamiyatga munosabat muammosini yengish vositalaridan biri deb hisoblash mumkin. O'tmishdagi hayot tarzidan dalolat beruvchi tarixiy-madaniy yodgorliklarni nafaqat iqtisodiy, balki ekzistensial nuqtai nazardan ham hisobga olgan holda, inson umuminsoniy miqyosda o'zining insoniyatga daxldorligini his qiladi, o'zining kommunikativ ehtiyojlarini amalga oshiradi.

Turizmda etika masalalarini keying paytlarda G. Eskin, A.S. Kapto, V.A. V.U.Kremen, Malaxov, V.V. Matveev, V.K.Fedorchenko, S. Pazenko, V.S. Pazenok kabi olimlar tadqiq qilishgan.

Tadqiqotning metodologik asoslari.

Maqolada tahlil va sintez, ilmiy abstratsiya metodlaridan foydalanib "tizim" kategoriyasini har tomonlama tahlil qilib chiqqan. Tizimli tahlil usulini qo'llash natijasida tizimlarning ikki

xossasiga, yani o'-'o'zini boshqara olish qobiliyati va o'-'o'zini tozalay olish, yani sanatsiya qobiliyatlari tahlil qilib chiqilgan. Mantiqiy tahlil usulidan foydalanilgan holda mamlakat iqtisodiyotida bu qobiliyatlarni rivojlantirish zarurligi isbot qilib berilgan. Tadqiqotda bundan tashqari kuzatish, solishtirish, iqtisodiy-matematik tahlil, dialektik tahlil kabi metodlardan ham foydalanilgan.

Tahlil va natijalar.

Turizm falsafasining muhim tarkibiy qismi, uning axloqiy komponentidir. Turizm etikasi - bu turizm bilan professional ravishda shug'ullanuvchilar uchun kasbiy (namunali) axloqning bir shakli. Odamlar turizm fenomeni paydo bo'lishidan oldin ham turizm faoliyati rivojlanishi kerak bo'lgan ma'lum axloqiy me'yorlar va chegaralar haqida o'ylay boshlaganlar. Turist va turistik biznes mutaxassisi (turoperator, turagent, sayyohlik agentligi rahbari va boshqalar) xatti-harakatlarida axloqiy va psixologik fazilatlar muhim ahamiyatga ega. Turizm biznesi ijtimoiy faoliyat shakli sifatida shaklan emas, balki mohiyatan insonparvarlik nuqtai nazariga yo'naltirilgan va ijtimoiy javobgarlikka ega bo'lishi kerak. Turizm mutaxassislari, mas'uliyatli turizm vakillari uni "individual va faol takomillashtirishning imtiyozli vositasi" sifatida rejalashtirish va amaliyotda qo'llash kerak, deb hisoblaydilar [18].

Har qanday ijtimoiy va axloqiy muammolar singari, turizmdagi erkinlik ham ichki jihatdan qarama-qarshidir. Erkin shaxs erkinlikning bir nechta turlariga erkin egalik qilishi va tasarruf etishi kerak: moddiy va iqtisodiy, siyosiy va huquqiy, ma'naviy va intellektual va boshqalar. Ular sayyohlikning tanlangan turi, sayohat, uning dasturlari, mazmuni va boshqalarda jamlangan tanlash erkinligiga e'tibor beradilar. Faqat shu sharoitda inson o'z tanlovini o'zi xohlagan ma'noda va hajmda amalga oshirishi mumkin. Vaholanki, real hayotda bu erkinlikdan faqat eng ekzotik marshrutlarga, eng nafis xizmat ko'rsatish va madaniy dasturlarga ega bo'lgan "elita" turistlar bahramand bo'ladilar.

Etika va turizm kabi hodisalarning uyg'unligi turizm sanoatida ham, bilimlar tizimi sifatida etikada ham so'nggi jarayonlarning belgisidir. Yaqin paytlargacha turizm iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy soha olimlarining aks ettirish obyekti bo'lib kelgan hamda axloqning predmeti bo'lgan axloq muammosi bilan qiziqqan faylasuflar uning empirik dunyosiga unchalik chuqur kirmaganlar. Bu, bir tomondan, turizmning funksional maqsadini pragmatik tushunishning oqibati bo'lsa, ikkinchi tomondan, haqiqiy axloqiy muammolarga yondashish zarurligini his qiladigan inqirozli axloqiy holat edi. Turizm va axloqni uyg'unlashuvining sabablarini batafsilroq tushuntirish, asosiy muammolarni aniqlash uchun avvaliga imkon bergan ikkala sohaning rivojlanish xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Yangi integral bilimlar endilikda turizm etikasining paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Inson noma'lum, g'ayri oddiy narsalarni bilishga immanent ehtiyojga ega. Qadim zamonlarda u sayohatlardan mamnun edi, bu esa qoniqish bilan birga chidamlilik va jasorat sinovlari edi. Shuning uchun sayohat umidsizlar yoki katta iqtisodiy boylikka ega odamlar tomonidan amalga oshirilgan. Bunday sharoitda sayohat qilish imkoniyati faqat jamiyatda elitar mavqega ega bo'lgan odamlar uchun edi. Umumiy iqtisodiy rivojlanish va insonning dam olish huquqining e'lon qilinishi tufayli sayohat amaliyoti o'zining elitar xususiyatini yo'qotdi. Yillik haq to'lanadigan ta'til huquqining berilishi esa turizmni ommaviy hodisa sifatida rivojlantirish imkonini berdi.

XX asr boshlariga kelib turizm sohasida tadqiqot ustuvorliklari o'zgardi. Turizmga uning iqtisodiy jihatlarini o'rganishga olib kelgan "sayohat va dam olish sanoati" sifatidagi an'anaviy yondashuv asta-sekin yangi yo'nalishlar bilan to'ldirildi. Turizm jarayoni madaniy, sotsiologik, diniy, kommunikativ, estetik, shuningdek, axloqiy jihatdan tushunila boshlangan.

Turizmning milliy chegaralardan tashqariga ommaviy chiqishi va xalqaro hamjamiyat darajasida muvofiqlashtiruvchi organlarning qurilishi XX asrning 70-yillariga to'g'ri keladi. Xullas, turizm birinchi navbatda, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq bo'lib, inson o'zining faol dam olish huquqini, bo'sh vaqtlarida sayohat qilish erkinligini amalga oshirishdagi iqtisodiy imkoniyatlariga bog'liqdir. Turizmga foydali va istiqbolli iqtisodiy faoliyatning muhim tarmog'i sifatida qarash tabiiy deb hisoblana boshlandi.

Turizmning o'rnatilgan qiyofasini iqtisodiy jihatdan o'zgartirish Jahon turizm konferensiyasida (1980) qabul qilingan Jahon turizmi bo'yicha Manila deklaratsiyasidan boshlandi. U turizm faoliyatining iqtisodiy jihati o'z mohiyatini tugatmasligini, u faqat tinchlik sharoitida rivojlanishi mumkinligini, shuningdek, xalqaro hamkorlik uchun ma'naviy asosga ega ekanligini ta'kidlaydi [11].

Turizm amaliyotida ma'naviy qadriyatlarning moddiy-texnikaviy xususiyatga ega bo'lgan unsurlardan ustunligini ta'kidlashga urg'u berish BJTTning keyingi me'yoriy hujjatlarining boshlang'ich paradigmasiga aylanadi. Turizm bo'yicha Butunjahon konferensiyasida (1982) qabul qilingan Akapulko hujjatida turizmning yangi gumanitar o'lchovlar konsepsiyasida "dam olish huquqi mehnat qilish huquqining tabiiy davomi sifatida insonning baxtga bo'lgan asosiy huquqidir" [5], deb ta'kidlandi. Turizm kodeksi, Turizm Xartiyasi (1985-yilda Sofiyada, Jahon sayyohlik tashkiloti Bosh Assambleyasining VI sessiyasida tasdiqlangan) [24], Turizm bo'yicha Gaaga deklaratsiyasi (Gaaga, 1989-yil) turizmni insonparvarlik o'lchovlarida rivojlantirish qarashlaridan dalolat beradi va bunday konsepsiyaning hayotiyligini tasdiqlovchi tezislarga qo'shimcha ravishda, turizm faoliyatining salbiy oqibatlarini tushunish natijasi bo'lgan ogohlantiruvchi va cheklovchi xarakterdagi bir qator qoidalarini e'lon qildi. Unda xususan, quyidagilar qayd etildi:

- Turizm resurslarini muhofaza qilish va ko'paytirish zarurati, chunki bu buzilmagan tabiiy, madaniy va insoniy muhitni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi;
- Sayyohlar va mahalliy aholi o'rtasida turizmdan kelib chiqadigan tushunmovchiliklar (ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy), shuningdek, ularning xatti-harakati va ehtiyojlarining bir xilligi, kelajakda mahalliy aholining madaniy xilma-xilligi va o'ziga xosligiga ta'sir qiladi;
- Turistlarning tranzit va vaqtincha bo'lish joylaridagi siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy va diniy tartiblarga hurmat bilan munosabatda bo'lishi;
- Mahalliy aholining urf-odatlarini, e'tiqodlarini, xatti-harakatlariga bag'rikenglik hamda tabiiy va madaniy merosga hurmat;
- Turizmdan har qanday axloqsiz foydalanishning oldini olish;
- Turistlarga (ayniqsa, keksalar, nogironlar, bolalar, yoshlar kabi toifalarga) munosib munosabatni kafolatlash.

Gaaga deklaratsiyasida parlamentlar, hukumatlar, davlat va xususiy tashkilotlar, turizm faoliyati uchun mas'ul bo'lgan assotsiatsiyalar va muassasalar, turizm mutaxassislari, shuningdek, turistlarning o'zlari o'z faoliyatlarida ushbu tamoyillarga qat'iy amal qilishga chaqirilgan [3].

Turizm to'g'risidagi Bali deklaratsiyasi (1996) turizm bo'sh vaqt va dam olishdan tashqarida bo'lgan muhim insoniy ehtiyoj ekanligini tasdiqlab, uning insonparvarlik salohiyati haqidagi tushunchani kengaytirdi. Turizm etnik, irqiy va ijtimoiy-madaniy mansubligidan qat'iy nazar, insonlar o'rtasidagi munosabatlar sifatini oshirishga yordam berishi hamda o'zaro hamjihatlikni ta'minlashga va xalqaro munosabatlarni yaxshilashga mo'ljallanganligi qayd etilgan. Ushbu hujjatda turizm faoliyatining afzalliklari va kamchiliklari aniq ko'rsatilgan: "Turizm tabiat, din, madaniy qadriyatlar va urf-odatlarining xilma-xilligiga asoslanadi, va u ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuning uchun odamlar va ularning ijtimoiy va tabiiy muhiti o'rtasidagi munosabatlarda muvozanatni saqlash kerak, shuningdek, milliy o'z-o'zini anglashni rivojlantirish zarur" [2]. Bali deklaratsiyasida turizmni rivojlantirish mahalliy aholi farovonligini ta'minlash, odamlarning o'zaro tushunishini rivojlantirish, tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, an'analar, ijtimoiy, madaniy va diniy qadriyatlarni asrab-avaylashga yo'naltirilishi zarurligi ta'kidlangan.

Monreal deklaratsiyasida "Turizmga insonparvarlik va ijtimoiy qarash", "Ijtimoiy turizm nima?" kabi asosiy savollarga javoblar mavjud. U majoziy ma'noda "jamiyat dizayneri" sifatida ta'riflanadi. Deklaratsiya turizmni barcha, shu jumladan oilalar, yoshlar va qariyalar uchun ham ochiq qilishga chaqirdi. Axloqiy talab tengsizlik va boshqa madaniyatlarni bilmaslik, moddiy va jismoniy cheklovlariga qarshi kurashdir. Ijtimoiy turizm maksimal foyda olish bilan cheklanib qolmasdan, eng ko'p odamlar uchun sayohat qilish imkoniyatini ta'minlashga intilganligi sababli, bu aholining madaniy darajasini oshirishga katta hissa qo'shadi [13].

Biroq, turizmning faol rivojlanishi bir qator salbiy, birinchi navbatda ijtimoiy oqibatlariga ham olib keladi. Turizmning ijtimoiy ta'siri bo'yicha Manila deklaratsiyasi (Manila, 1980) "turizm va unga tegishli faoliyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy yomonliklar va ekspluatatsiyani" yo'q qilish niyatini e'lon qiladi [13].

Turizm nafaqat madaniy, balki ekologik yo'qotishlarga ham olib kelishi, uning biologik xilma-xilligi va zaif ekotizimlarga (marjon riflari, arxeologik yodgorliklar, tog'lar, qirg'oq bo'yi va botqoq yerlar) ta'siri alohida tashvish uyg'otadi, shuningdek, turizmning rivojlanishini ham dolzarb ahamiyat kasb etishi ta'kidlandi [13]. Ushbu hujjat turizmning global axloq kodeksini ishlab chiqish va qabul qilish zarurligini e'lon qildi (Turizmning Global axloq kodeksi 1999-yil 1-oktabrda Chilining Santyago shahrida BJTT Bosh Assambleyasining XIII sessiyasida qabul qilingan.), bu uning rivojlanishining aholi, turistik markazlar va sayyohlarning o'zlari uchun ijobiy natijalarini saqlab qolish va salbiy ta'sirlarni minimallashtirishga yordam beradi.

Turizmning global axloq kodeksi jahon turizmini barqaror rivojlantirish bo'yicha ko'rsatmalar to'plamini belgilab berdi. U avvalgi deklaratsiyalarning axloqiy yo'naltirilgan g'oyalariga, shuningdek, hozirgi zamonning axloqiy ehtiyojlarini aks ettiruvchi hozirgi kasbiy kodekslar va axloqiy tafakkurga tayanadi. Axloq kodeksining markaziy toifasi mas'uliyatli turizm bo'lib, u bag'rikenglik va turli diniy, falsafiy va axloqiy asoslarni hurmat qilish kabi axloqiy qadriyatlarni tushunish va tarqatishga asoslangan bo'lishi kerak. Kodeks turistik yo'nalishlar, hukumatlar, turoperatorlar, sayyohlik agentliklari, ishchilar va sayohatchilar uchun bag'rikenglik va o'zaro hurmatga asoslangan hamkorlik qoidalarini belgilaydi [4].

Turizmning global axloq kodeksi turizm jarayoni ishtirokchilarini tabiiy va madaniy muhitni muhofaza qilishga majbur qiladi. U ma'lum tamoyillar va qoidalarga rioya qilgan holda turizm iqtisodiy manfaatlarni turizm faoliyatining salbiy ekologik oqibatlari bilan uyg'unlashtirishi, ularni minimallashtirishi, turistlar oqimining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishi, xalqaro almashinuvlarga ochiqlikni muvozanatlashi va ijtimoiy-madaniy munosabatlarni himoya qilishi mumkin, degan ishonchni ifodalaydi hamda xalqlarning o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Binobarin, jahon turizmining asosiy muammolari ichki turizm amaliyotida hali to'liq o'rganilmagan. Shu bilan birga, turizm masalalariga oid mahalliy ilmiy adabiyotlar tahlili milliy turizm sanoatining jahon jarayonlariga integratsiyalashuvidan dalolat beradi [1, 21, 22].

Jahon hamjamiyati turizm industriyasi muammolarini tushunishda boshqaruvning texnologik usullari, davlat, jamoat institutlari, hukumatlar va mamlakatlar parlamentlariga tayanish samarali vosita bo'lmay qolgan, endi u ma'naviy salohiyatni yuksaltirish zaruriyati yuzaga kelgan bosqichga o'tmoqda. Turistik faoliyat va axloqiy nazariyaning uyg'unligi nazariy bilim va ijtimoiy amaliyotning zamonaviy tarmog'i - turizm etikasini boshladi.

Turizm etikasining asosiy muammolari quyidagilardan iborat:

❖ Ijtimoiy turizmning ma'naviy ikkilanishi, tabiiy va tarixiy-madaniy ahamiyatga ega bo'lgan sayyohlik resurslariga egalik qiluvchi mahalliy aholining iqtisodiy manfaatlarini oshirishda qashshoqlik, kambag'allik va boylik muammosi;

❖ turistik mahsulot yaratuvchisi bilan turistik faoliyat iste'molchisining qarama-qarshi manfaatlari;

❖ Insonni ekspluatatsiya qilishga qaratilgan turistik faoliyat turlarining mavjudligi insonning qadr-qimmati va sha'nini kamsitadi.

Axloqiy nuqtai nazardan ijtimoiy turizm ikki tomonlama xususiyatlarga ega. Bir tomondan, ijtimoiy turizmning rivojlanishi mehnat qilish huquqiga ega bo'lgan har bir kishining dam olish huquqini tan olish va amalga oshirish orqali jamiyatni insonparvarlashtirish belgisi bo'lsa, ikkinchi tomondan, atrof-muhitga tahdiddir. Inson mavjudligining tabiiy va madaniy imperativlarini saqlab qolishning global muammosiga, ya'ni "hayot va o'lim" savoliga taalluqlidir.

Tabiatdan oqilona foydalanish muammolarini mahalliy darajada, bir mintaqa hatto bir mamlakat miqyosida hal qilish mumkin emas. Inson manfaatlari butun insoniyat miqyosiga yetib boradi. Postindustrial davr odamlari individual ongda o'z ehtiyojlari haqida o'ylashda insoniyat manfaatlarini e'tiborsiz qoldirib bo'lmazligini tushunishlari kerak.

Zamonaviy insonning axloqiy ong tizimida globallashuv unsurlari muhim o‘rin tutadi: «Dunyoning barcha mamlakatlarida odamlarning bir-biriga bog‘liqligi kuchayib bormoqda. Va bu tendensiya tobora yaqqol bo‘lib bormoqda. Odamlarning umumiy manfaatlari tobora kuchayib bormoqda, ularni ichida eng asosiysi – Yer sayyorasida insoniyatni saqlash, tabiat va uning qonunlari bilan uyg‘un yashashni o‘rganishdir. Odamlar o‘zlarini xo‘jayin sifatida emas, balki tabiatning bir qismi sifatida qabul qilishga majburlirlar» [6, 7].

Turizm ekologiyasi atrof-muhitdagi turizm sohasidagi inson jamiyati va tabiatning munosabatlarini o‘rganadi. “Ekologik turizm”, “noekologik turizm” atamalaridan foydalanib, turizm industriyasining atrof-muhitga ta’sir darajasi aniqlanadi. Bu ta’sir shovqin, elektromagnit, radioaktiv va boshqalar bo‘lishi mumkin.

“Barqaror turizm” tushunchasi zaruriy atrof-muhitni muhofaza qilish va tiklash mumkin bo‘lgan aniq chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Turizm tizimidagi ekologik komponentning tavsifi, agar siz unda ikki tomonlama (turizm xizmatlarining iste’molchisi va turizm sohasi xodimi sifatida) rolga e’tibor bermasangiz, to‘liq bo‘lmaydi. Shuning uchun ongni, uning faoliyatini, boshqa odamlarga, tabiiy muhitga munosabatni ekologlashtirish muammosini axloqiy jihatdan muhokama qilish maqsadga muvofiqdir [16].

Ekologik muammolar tadqiqotchisi V.Krasavchenko “Ekologik madaniyat” asarida “ongni yashillashtirish” atamasiga umuminsoniy ma’no beradi. Deyarli barcha fanlarga ta’sir ko‘rsatgan ko‘kalamzorlashtirish jarayonini u "inson-biosfera" tizimining o‘zini o‘zi tashkil qilishning asosiy vositasi deb atadi. “Yashillashtirish nafaqat shiorga, balki zamonaviy hayotning mazmuniga ham aylandi, chunki insoniyatning nafaqat barqaror va muvozanatli rivojlanishi, balki, ehtimol, uning mavjudligi uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga bog‘liq” [14].

Insoniyat kelajagi haqidagi g‘amxo‘rlik olimlarni ekologik inqirozdan chiqish yo‘llarini izlashda birlashtiradi. Ularning ko‘pchiligi insonni tarbiyalashga bevosita e’tibor qaratish lozim, chunki ekologik inqirozning asosiy sababi insonlarni boshqaradigan qadriyatlardir, deb hisoblashmoqda.

Turizm tizimida ham, murakkab ekologik muammolarni hal qilishda ham shaxsning hal qiluvchi rolini isbotlashning hojati yo‘q, lekin bu sohalarda shaxsning hal qiluvchi rolini o‘ynashga imkon beradigan mexanizmni ishlab chiqish kerak. Insonning mavjudligi "Homo sapiens" turlarining yashash joylari chegaralarini yengib o‘tish bilan birga kechadi. Insonning dunyoga ochiqqligini uning umumiy xususiyati deb atash mumkin. Va aynan turizm faoliyatida inson shakllangan muhit bilan odatiy aloqalarni o‘rnatib, yangi muhit bilan hamda tashqi muhit bilan aloqaga kirishadi. O‘rnatilgan hayotdan ajralib chiqish jarayoni ziddiyatlidir. Bir muncha vaqt turist oilasi, do‘stlari, hamkasblari bilan aloqani yo‘qotadi. Odamlar turizm orqali dunyoni qanchalik keng ochsa, u o‘zini shunchalik qulay his qilishi mumkin. Yangi odamlar bilan tanishish, yangi muhit idrokni, his qilishni, ochiqlikni faollashtiradi. Yo‘lda sayohatchilarga ishonch, do‘stlik, hatto sevgi vujudga keladi. Ushbu munosabatlarning samimiyligi sayohatga qaratilgan maqsadlarga bog‘liq. Turistik guruhda insonparvarlik munosabatlarini rivojlantirish, ularni mustahkamlash faqat axloqiy fazilatlar tufayli sodir bo‘lishi mumkin [19].

Ijtimoiy turizmning kamchiliklaridan biri standartlashtirish bo‘lib, u taklif etilayotgan turistik xizmatlarga (va sifatli namunalar joriy etilganda va shartnoma tuzilganda ijobiy jarayon bo‘lishi mumkin) va turistlarga tegishli bo‘lib, unga nisbatan standartlashtirish (yangi turistik yo‘nalishlar, shakllar mavzusida namoyon bo‘ladi), "inson individualligini qashshoqlashtiradi, uni o‘ziga xoslikdan mahrum qiladi" [15].

Tabiiy va tarixiy-madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan turizm resurslarini boshqaradiganlar va mahalliy aholining iqtisodiy manfaatlari o‘rtasidagi ziddiyat.

Bu muammo avvalgisidan kam emas. U yana bir global muammoni – daromadlarni adolatli taqsimlash orqali qashshoqlikka qarshi kurashish muammosini konkretlashtiradi.

Turistik mahsulot iste’molchilari bilan turizm faoliyatining subyektlarining qarama-qarshi manfaatlari.

Agar turist uchun ma’naviy manfaatlarning ustunligi aniq bo‘lsa, turizm faoliyati subyektlarida (turoperator) iqtisodiy jihatdan manfaatdorlik ustundir. Bu yerda turizm faoliyatida

o'zaro ta'sir qiluvchi tomonlarning manfaatlarini birlashtirish, axloqiy tekislikda yechim topish bilan bog'liq murakkab muammo paydo bo'ladi.

Shaxsni ekspluatatsiya qilishga, uning qadr-qimmati va sha'nini kamsitishga qaratilgan turistik faoliyat turlarining mavjudligidir. Masalan, jinsiy turizmning keng tarqalishi, ayniqsa nogironlar va bolalarni ushbu sohaga jalb qilish insoniyat jamiyatining umume'tirof etilgan axloqiy me'yorlariga to'g'ri kelmaydi. Shu munosabat bilan turizm industriyasi xodimlari faoliyatining ma'naviy asoslariga alohida e'tibor qaratish lozim. Rostgo'ylik, halollik, odoblilik, bag'rikenglik, hurmat, mehr-oqibat har bir mutaxassisga xos bo'lishi kerak.

Turizmning global axloq kodeksi turizm mutaxassislari turistlarga, ayniqsa, sog'liq yoki hayot uchun xavf paydo bo'lganda sayohat sharoitlari, narxlar, xizmatlar sifati, moliyaviy majburiyatlar to'g'risida obyektiv, to'g'ri ma'lumotlarni taqdim etishlari kerakligini ta'kidlaydi.

Nazariy hodisa sifatida turizm etikasining eng muhim funksiyasi prognostik funksiyadir. Aynan shu narsa, nafaqat muammolarni aniqlash yoki hal qilish, balki ularning paydo bo'lishining oldini olish imkonini beradi. Bu turistik ongni shakllantirishda kuchli ta'lim salohiyati bo'lib, uning asosida insonlarga va uning atrofidagi dunyoga mas'uliyatli munosabatda bo'lishi kerak. Axloqiy komponent turist ongining ajralmas qismi bo'lishi kerak.

Ta'limning kommunikativ funksiyasi o'ziga xos amaliyot sifatida turizm etikasining ustun funksiyasi deb hisoblash mumkin. Turizm nafaqat ekologiya muammolarni (tabiiy turistik resurslarga antropogen ta'sir, ular uchun mas'uliyatni tarbiyalash, kelajak avlodlar uchun qayta tiklash), tarixiy va madaniy merosni muhofaza qilish masalasi bilan, balki nafaqat biologik va intellektual tafakkur, balki axloqiy mavjudot bo'lgan insonning o'zini asrash muammosi bilan ham chambarchas bog'liq.

Zamonaviy dunyoning tajovuzkorligi, murosasizlikning tarqalishi, insoniyat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini belgilashda iqtisodiy determinizmning kuchliligi, texnologik innovatsiyalarga o'ylab yondoshish kerakligi inson tabiatini axloqiy o'lchovda saqlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Turizm keng ommani, ayniqsa, yosh avlodni axloqiy tarbiyalash va rivojlantirishning bilvosita usulidir.

Turistik faoliyatni bolalar va yoshlarning bo'sh vaqtini o'tkazishning samarali usuli deb hisoblash mumkin. Bu esa noma'lumni virtual emas, balki haqiqiy o'lchamlarida aniqlashga, uni tuzatishga, hayot ko'rsatmalarini qayta ko'rib chiqishga va baxt fenomeni haqida fikr yuritishga imkon beradi.

Zamonaviy insoniyat, birinchi navbatda, ishlab chiqarish hajmlarining ko'payishi, modernizatsiya, yangi texnologiyalarni izlash va boshqa siyosiy va iqtisodiy muammolarga qaratilgan bo'lsa-da, axloqiy sohada sodir bo'layotgan metamorfazalar juda xavflidir. Shu nuqtai nazardan, turizmni axloqiy me'yorlarni saqlashning muhim vositasi sifatida ko'rish mumkin.

Ko'pchilik odamlar axloq masalalarida yetarli darajada ma'lumotga ega emaslar. Biror kishi axloqiy xatti-harakatlarni namoyish qilmoqda va axloqiy normalarga rioya qilmoqda deb o'ylashi mumkin, lekin aslida bunday bo'lmasligi ham mumkin. Masala shundaki, bu kabi kishilar "axloqiy turist" bo'lish uchun bilishlari kerak bo'lgan ko'p narsani bilmaydilar.

Axloqiy turizm atamasi ayniqsa rivojlangan mamlakatlarda yashovchilar rivojlanayotgan mamlakatlarda yashovchilarni tushunish uchun bu ikki dunyoni solishtirganda yaqqol namoyon bo'ladi. Axloqiy turizm konsepsiyasi asosan rivojlangan davlatlar tomonidan ommaviy turizmning ta'siri, ayniqsa uning salbiy ta'siri haqidagi global xavotirlarga javoban ishlab chiqilgan. Ammo, bu muammolar shimoliy yarim sharda tobora ko'proq e'tirof etilayotgan bo'lsa-da, janubdagi ko'plab mamlakatlarda bir xil darajada tushunish uchun ularda ta'lim va tajriba yetarli emas. Buning natijasida butun dunyoda "axloqiy turizm" atamasining turlicha talqin qilinishiga olib kelmoqda.

Shunga qaramay, axloqiy turizmning universal ta'rifini berishga urinishlar bo'ldi. Butunjahon turizm tashkiloti (1999 y.) shunday ta'kidlaydi:

"Insoniyat uchun umumiy axloqiy qadriyatlarni tushunish va targ'ib qilish, bag'rikenglik hamda diniy, falsafiy va axloqiy e'tiqodlar xilma-xilligiga hurmat bilan qarash mas'uliyatli turizmning asosi va natijasidir" [20].

Bu shuni ko'rsatadiki, turizmning turli manfaatdor tomonlari o'rtasida axloqiy turizmni tushunishda mamlakatlar o'rtasida nomutanosibliklar mavjud. Masalan, korxonalar o'zlarining korporativ imijini oshirish vositasi sifatida axloqiy amaliyotlarni targ'ib qilishlari mumkin, shu bilan birga sayyohlar, masalan, uglerod isini kamaytirish uchun haqiqiy va tabiiy istaklarga ega bo'lishi mumkin.

Nima uchun axloqiy turizm muhim?

Axloqiy turizm juda muhimdir. Biz asrlar davomida dunyomizni vayron qilmoqdamiz va bu vayron bo'lish so'nggi o'n yilliklarda shiddatli ravishda oshmoqda. Endilikda biz avvalgidek harakat qilishda davom eta olmaymiz.

Ha, odamlar avvalgidan ko'ra ko'proq resurslarni qayta ishlamoqda, tejamoqda. Hukumatlar ko'mirga muqobil quyosh va shamol elektr stansiyalarini qurishni moliyalashtirmoqda. Samolyotlarda foydalanish uchun elektr, bioyoqilg'i ishlab chiqilmoqda va elektromobil texnologiyasi jadal rivojlanmoqda. Bolalar maktabda "global fuqarolar" bo'lishga o'rgatilmoqda. Lekin, baribir insoniyat yetarlicha ish qilmayapti.

Agar biz dunyo bo'ylab sayohat qilishni davom ettirmoqchi bo'lsak, buni mas'uliyat bilan qilishimiz kerak. Va bu axloqiy turizm bilan bog'liq.

Axloqiy turizm yangi tushuncha emas, lekin bu so'nggi yillarda ko'proq e'tirof etilgan tushunchadir.

So'nggi 30 yil ichida axloqiy turizm akademiklar, biznesmenlar, hukumatlar va keng jamoatchilik uchun muhim muhokama nuqtasiga aylandi, ko'p odamlar bu haqda hozir gaplashmoqda, axloqiy oilaviy sayohatdan tortib, qanday qilib kamroq plastikdan foydalanishga qadar axloqiy turizm ilgarigidan ko'ra ko'proq omma e'tiborida.

Ota-onalarimiz yoshligida sayohat qilganlarida, axloqqa juda kam e'tibor berishgan deb o'ylash qo'rqinchli. Aslida, bayramlar "bo'shashish" va "g'amxo'rliksiz" bo'lish vaqti sifatida ko'rilgan. Xonadan chiqqaningizda chiroqlarni o'chirish ko'pincha sayyohning xayoliga keladigan oxirgi narsa bo'lgan.

"Axloqiy iste'molchi"ning paydo bo'lishi va o'sishi XX asrning 90-yillardan beri aniq bo'ldi (Shaw & Clarkelar ta'kidlagandek, 1999). Bunga javoban kompaniyalar ijtimoiy mas'uliyat muhimligini anglay boshladilar va o'zlarining biznes modellariga axloqiy amaliyotlarni joriy qila boshladilar. Afsuski, ko'pincha kompaniyalarning axloqqa e'tibor bermasligini ko'rish mumkin, ularning maqsadlari faqat foyda olishdir. Ammo, shunga qaramay, axloqiy amaliyotlar sekin-asta qabul qilinmoqda, bu yaxshi narsa!

Aslida, axloqiy turizm o'ziga xos mahsulot emas, balki turizmga bo'lgan munosabatning bir qismi bo'lishi kerak, degan kuchli dalil mavjud.

Xo'sh, axloqiy xulq-atvorni qanday kuzatib boramiz va o'lchaymiz? Axloqiy turizm uchun qanday ko'rsatmalar mavjud? Xulq-atvor kodeksi bormi?

Bularning barchasi juda muhim savollar. Bizda axloqiy turizm kabi keng va subyektiv tushunchalar bilan bog'liq muammo - bu ta'rif va o'lchovdir. Axloqiy narsa to'g'risida kim va qahon qaror qiladi?

Afsuski, turizm bilan shug'ullanuvchi tomonlar uchun harakat qilishlari kerak bo'lgan yagona axloq kodeksi mavjud emas. Bu turli sohalarda va kontekstlarda qo'llaniladigan bir qator ko'rsatmalar va kodlar mavjud.

Axloqiy turizm qo'llaniladigan xulq-atvor qoidalariga ba'zi misollar: BMT tomonidan qabul qilingan turizm sohasi uchun global "axloq kodeksi", Jahon turizm etikasi qo'mitasi (ECTE) tomonidan qabul qilingan "Mas'uliyatli sayohatchilar uchun maslahatlar", tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Qo'mitasi tomonidan qabul qilingan "Etika kodeksi", BMTning Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) ichlab chiqqan Turizm uchun ekologik axloq kodeksi, Butunjahon yovvoyi tabiat fondi (WWF)ning faoliyatdagi qadriyatlar: WWFning asosiy ishlash standartlari, BJTTning "Turoperatorlarning turizmni barqaror rivojlantirish tashabbusi (TOI)". Bu kabi hujjatlarning maqsadi turistni xabardor qilish va o'qitishdir.

Ular, shuningdek, turizmning boshqa manfaatdor tomonlarini, masalan, hukumatning xususiy tashkilotlarni xabardor qilishda muhim rol o'ynaydi. Xulq-atvor kodekslari odamlarga

turizmni barqaror va axloqiy tarzda boshqarishni qanday qo'llab-quvvatlash mumkinligini tushuntirishga yordam beradi.

Turizmda juda ko'p axloqiy muammolar mavjud. Turizm dunyodagi eng yirik sohalardan biri bo'lganligi uchun ham turli xil muammolar mavjud.

Daromadlarni taqsimlash masalasi, turizm faoliyatidan ko'p pul topiladi, biroq, daromad kamdan-kam hollarda adolatli taqsimlanadi. Ko'pincha turizmdan olingan boylikning katta qismi yirik rivojlangan dunyo korporatsiyalariga tushadi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi turizm sohasiga e'tibor qaratsak, turizmdan keladigan daromadning katta qismi hali ham iqtisodiy oqish deb nomlanuvchi xalqaro tashkilotlar tomonidan yutib yuboriladi.

Tabiiyki, sayohat va sayyohlik sanoatidagi ish o'rinlariga ko'pchiligi past maosh to'lanadi. Mehmonxona restoranining oshpazi, to'shaklarinni tozalaydigan xizmatkorlar va ko'ngilochar yarmarkadagi tematik parkdagi sayr operatori - bu odamlarning hech biri yuqori maosh olmaydi.

Turizm boshqa salbiy iqtisodiy ta'sirlarni ham keltirib chiqarishi mumkin, masalan, gentrifikatsiya (mahalliy aholi yashab turgan joylarning narxi haddan tashqari ko'tarilganligi sababli ular an'anaviy yashab kelgan hududdan siqib chiqarish holati). Turizm o'g'irlik, qimor o'yinlarini rag'batlantirishi va odamlarni turizm evaziga daromad olishning an'anaviy sohalarini (masalan, dehqonchilikni) ortda qoldirishiga, siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, Tailanddagi jinsiy turizm industriyasi bunga yaqqol misol bo'lib, yosh qizlar qishloqdagi uylarini tark etib, farovon iqtisodiy istiqbolni izlash uchun shahardagi jinsiy savdoga qo'shilishadi.

Turizm sanoati mahalliy hududlardagi resurslardan foydalanishda suiste'mol qilishi ma'lum. Bu ko'pincha mahalliy aholiga zarar keltiradi. Masalan, golf turizmini olaylik. Golf maydonlarini saqlash uchun ko'p miqdorda suv kerak. Suv tanqisligi bo'lgan dunyoning ba'zi qismlarida bu sayyohlik sanoati hisobidan mahalliy aholi ovqat pishirish, yuvish va hokazolar uchun zarur bo'lgan suvdan foydalana olmasliklari mumkinligini anglatadi.

Bolalarni ekspluatatsiya qilish. Afsuski, bolalar turizm sanoatida biz tan olganimizdan ham tez va ashaddiy ekspluatatsiya qilinadi. Ko'chada sotuvchi boladan biror narsa sotib olganmisiz? Agar javob ha bo'lsa, siz ushbu ekspluatatsiyani kuchaytirishga yordam berasiz. Agar ota-onalar farzandlarining turizmdan pul ishlashlarini bilsalar, ularni maktabga yuborishdan ko'ra, ko'chada ishlashga yuborishga majburdirlar. Bolalar bajaradigan ko'plab ishlar (zavodlarda ishlashdan tortib to dehqonchilikka, tilanchilikka, jinsiy turizmga) ham bilvosita turizm sanoati bilan bog'liq.

Ayollarni ekspluatatsiya qilish. Ko'plab ayollar turizm sanoatida ekspluatatsiya qilinadi. Eng yaqqol misol, bu dunyoning boshqa qismlari qatorida Janubi-Sharqiy Osiyoda mashhur sanoat bo'lgan jinsiy turizm orqali. Biroq, turizm sohasida ayollarga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'lishning boshqa ko'plab usullari mavjud. Eng yuqori daromad beradigan ish o'rinlari erkaklar tomonidan band, dunyo bo'ylab ayollarning o'rtacha daromadi erkaklar maoshidan ancha past.

Hayvonlarni ekspluatatsiya qilish. So'nggi yillarda yovvoyi tabiat turizmi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Odamlar endi hayvonlar huquqlari va farovonligiga nisbatan hamdardlik bilan qarashmoqda. Odamlar endi hayvonot bog'laridan ko'ra safari bog'larini ziyorat qilishni, hayvonlarning qo'riqxonalarini va tabiatni muhofaza qilish loyihalariga borishni va to'sqinlik qilishdan ko'ra ko'ngilli ravishda yordam berishni afzal ko'rishmoqda. Shunga qaramay, hayvonlarga nisbatan yomon munosabatda bo'lish hali ham dunyo bo'ylab juda ko'p ko'rinishlarda sodir bo'lmoqda: kamyob hayvonlar go'shtiga qiziqish deysizmi, asirlikdagi delfinlardan tortib, mushuk kafelarigacha, fil minishlarigacha (yillar davomida sayyohlar fillarga bu zavqni taqdim etish uchun qanchalar azob chekishini mutlaqo bilmay, fillarni minib yurishardi).

Atrof-muhitning buzilishi. Ajablanarlisi shundaki, turizm ko'pincha o'zi tayanadigan muhitni buzadi. Turizm axloqiy bo'lishi uchun manfaatdor tomonlar atrof-muhitga yetkaziladigan har qanday zararni minimallashtirishni ta'minlashi kerak. Bunga atmosferaga korbanat angridrid (CO2) chiqarishni kamaytirish, axlatni yig'ish va biz ishlatadigan plastmassa miqdorini kamaytirish kabi bir qator jihatlar kiradi.

Turizmning madaniyatga salbiy ta'siri. Turizmning madaniyatga salbiy ta'sir ko'rsatishining ko'plab usullari mavjud. Sayyohlar mahalliy madaniyatlar, dinlar va urf-odatlarini yodda tutishlari

va sayohatlari davomida odamlarni xafa qilmaslikka harakat qilishlari kerak. Ammo, bunga teskari faktlarni minglab keltirish mumkin.

Axloqiy turizmga misollar. Quyida axloqiy turizmga ayrim misollar keltirilgan, ammo ushbu ro'yxat to'liq emas, bundan tashqari turizmning barcha turlari 100% axloqiy ham emas.

Agroturizm. Qishloq xo'jaligi turizmi, argoturizm yoki fermer turizmi deb ham ataladigan agroturizm qishloq turizm sanoatining bir qismidir. U qishloq xo'jaligi operatsiyalariga e'tiborni qaratadi va fermalarda yoki uning atrofida joylashgan turistik faoliyatni o'z ichiga oladi. Bunga vino sayohatlari, ot minish, loydan qushlarni yasash, hayvonlarni parvarish qilish va tarixiy qishloq xo'jaligi ko'rgazmalari kabi tadbirlar kiradi.

Xayriya turizmi. Yordam turizmi deb ham ataladigan xayriya turizmi xayriya faoliyatiga qaratilgan sayohat turidir. Bu, masalan, ko'ngilli turizm dasturiga qo'shilish orqali muhtojlarga bevosita yordam berishni o'z ichiga olishi mumkin. Bu shuningdek, turizm konsertini o'tkazish bo'lishi ham mumkin. Xayriya turizmini targ'ib qiluvchi tashkilotlar va turoperatorlar orqali turlar va sayohatlarni bron qilish yoki moliyaviy xayriyalarni taqdim etishni o'z ichiga olishi mumkin.

Jamiyatga asoslangan turizm - bu sayohatchiga ham, borar joyiga ham foyda keltiradigan bayramlarni tavsiflash uchun ishlatiladigan atama. Jamoatchilikka asoslangan turizm jamoaviy mas'uliyat asosiga tayanadi, bu mahalliy hamjamiyatga mintaqada turizmni rivojlantirish va boshqarishda faol ishtirok etish imkonini beradi. Bu ko'pincha qishloq, kambag'al va iqtisodiy jihatdan chekka aholini o'z ichiga oladi, bu yerda odamlarga sayohat qilish imkoniyati beriladi. Yer boshqaruvchilari, tadbirkorlar, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va xodimlar sifatida ishlash orqali pul yig'ish hisoblanadi.

Ekoturizm - mo'rt muhit va ekotizimlarni saqlashga qaratilgan turizm turi. Ekoturizm odatda xavf ostida bo'lgan tabiiy muhitda amalga oshiriladi, bu yerda maqsad tabiatni muhofaza qilishni ta'minlashdir. Ekoturizm sa'y-harakatlari tabiiy muhitga minimal ta'sir ko'rsatadigan turistik obyektlarni qurish, kompost hojatxonalari yoki quyosh energiyasi bilan ishlaydigan elektr energiyasi kabi mahsulotlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ekoturizm so'nggi yillarda ma'lum darajada "shov-shuvli so'z" ga aylandi va barqaror turizm tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lmoqda.

Geoturizm - bu joyning geografik xususiyatlarini saqlaydigan yoki yaxshilaydigan turizm turidir. Geoturizm barqaror turizm tamoyillarini qabul qiladi va asosiy e'tiborni turistik destinatsiyaning sinergiyasiga qaratadi - to'laqonli va foydali turistik mahsulotni yaratish uchun geografik xususiyatning barcha unsurlarini birlashtirishga qaratiladi. Geoturizmga misol sifatida mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlar (masalan, toshlar) yoki turistlarga sotiladigan mahalliy mahsulotlardan qurilgan dam olish uylari bo'lishi mumkin.

Kambag'allarni qo'llab-quvvatlovchi turizm. Kambag'allarga taalluqli turizm o'z-o'zidan turizm sanoatining bir tarmog'i emas, balki bu sanoatga yondashuvdir. Kambag'allarni qo'llab-quvvatlovchi turizm iqtisodiy, ijtimoiy yoki ekologik manfaatlar bo'lishi mumkin va ularga xayriya turizmida qatnashish yoki xayriya operatori orqali dam olish paketini sotib olish kabi bir qator vositalar orqali erishish mumkin.

Qishloq turizmi. BJTT ma'lumotlariga ko'ra, qishloq turizmi "sayyohlik faoliyatining bir turi bo'lib, unda tashrif buyuruvchining tajribasi tabiatga asoslangan faoliyat, qishloq xo'jaligi, qishloq turmush tarzi / madaniyati, baliq ovlash va diqqatga sazovor joylar bilan bog'liq bo'lgan keng turdagi mahsulotlar bilan bog'liq" [23]. Qishloq turizmi shahardan tashqari hududlarda, masalan, milliy bog'lar, o'rmonlar yoki tog' oldi hududlarda amalga oshiriladi. Qishloq turizmining mashhur turlari velosipedda yoki piyoda sayr qilishni o'z ichiga oladi.

Sekin turizm tezlik tushunchasiga asoslanadi. Bu sayyohga chuqur, haqiqiy va madaniy tajriba ortirish imkonini beruvchi sekin sur'atda uzoq vaqt sayohat qilishni o'z ichiga oladi. Muqobil turizm shakli, sekin sayohat odatda sayohatning atrof-muhit, jamiyat va iqtisodiyotga ta'sirini hisobga olgan holda barqaror amaliyotlar bilan bog'liq. Sekin sayohat har qanday joylarda va yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin, lekin ayniqsa Janubiy-Sharqiy Osiyo, Markaziy Amerika yoki Avstraliya kabi an'anaviy ryukzak yo'nalishlari orasida mashhurdir.

Barqaror turizm, xuddi mas'uliyatli turizm kabi, atrof-muhit, jamiyat va iqtisodiyotga g'amxo'rlik qilish asosiga tayanadi. Barqaror turizm tamoyillari ijobiy ta'sirlarni maksimal darajada oshirish bilan birga turizmning salbiy ta'sirini minimallashtirishga qaratilgan. Bruntlend hisobotida ta'riflanganidek, barqaror turizm - bu "kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur yetkazmasdan hozirgi kun ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanish" [25].

Ko'ngilli turizm - bu yordamga muhtojlarga yordam ko'rsatish uchun shaxs asosan "rivojlanmagan" yoki "rivojlanayotgan" deb hisoblangan manzilga, chet elga sayohat qiladigan turizm turi. Konsepsiya asoschisi Stiven Ueringning so'zlariga ko'ra, ko'ngilli sayyoh jamiyatdagi ayrim guruhlariga yordam berish yoki moddiy qashshoqlikni yumshatish, muayyan muhitni tiklash yoki jamiyat yoki atrof-muhit jihatlari o'rganishni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan tadbirlarni o'z zimmasiga oladi.

WWOOFING (*World Wide Opportunities on Organic Farms*) organik fermalar bo'yicha dunyo bo'ylab imkoniyatlarni anglatadi. Bu uy sayyohligining bir turi bo'lib, sayyoh tekinga fermada ishlaydi. WWOOFING so'nggi yillarda sanoat sifatida rivojlandi, va ayniqsa Avstraliyada mashhur bo'lib, u yerda ko'plab xalqaro sayyohlar mehnat ta'til vizasi muddatini uzaytirish uchun qishloq xo'jaligi ishlarini bajaradilar.

Ammo, odamlar axloqiy turizmga turlicha qarashadi va turlicha yo'llar bilan tushunishadi. Bunga nafaqat sayyohlar, balki turoperatorlar, sayyohlik agentliklari, gidlar, hukumat vakillari va turizm sohasining boshqa bir qator manfaatdor tomonlari ham kiradi. Axloqiy operatorlar axloqiy bo'lmagan motivlarga ega bo'lishi ham mumkin.

Nima uchun kimdir axloqiy turist bo'lish yoki axloqiy turizmni targ'ib qilish majburiyatini oladi? Buning sababi ular axloqiy masalalarga chin dildan e'tibor berishlari uchunmi? Yoki ular qandaydir yo'l bilan pul ishlayotganlari uchunmi?

Biz iste'molchilik va tijoratlashtirish muhim bo'lgan dunyoda yashayapmiz. Kapitalistik bozor raqobatbardosh narxlar, innovatsion amaliyotlar, yuqori marketingni talab qiladi. Bu narsalarga erishishning bir yo'li - tashkilotlarning o'zlarini axloqiy operator sifatida targ'ib qilishlaridir. Bu ularning korporativ ijtimoiy imijini oshiradi va ularni mijozlarga yanada jozibador qiladi. O'z navbatida, bu biznesni oshiradi va tashkilotga ko'proq daromad keltiradi.

Xulosa va takliflar.

Axloqiy turizmni targ'ib qilayotgan tashkilot haqiqatan ham axloqiy turizm haqida qayg'uradimi? Ehtimol, ular g'amxo'rlik qilishlari mumkin, lekin real hayotda foyda ko'p hollarda axloqdan oldin keladi, deb o'ylayman. Qayg'uli, lekin haqiqat.

Xullas, axloqiy turizm subyektiv va uni o'lchash qiyin degan xulosaga kelish mumkin. Ehtimol, axloqiy turizmni o'z-o'zidan turizm shakli sifatida ko'rib chiqmaslik kerak, aksincha, o'ziga xos kontekstga qarab mos keladigan yondashuv bo'lishi kerak.

Yuz foiz vaqt davomida yuz foiz axloqiy bo'lish juda qiyin. Lekin, biz atrof-muhitni, jamiyatni va iqtisodiyotni himoya qilish va saqlashga yordam beradigan ko'p narsalarni qila olamiz. Buning uchun:

1. Atrof-muhitga mehribon bo'ling. Agar siz axloqiy sayyoh bo'lishni istasangiz, atrof-muhitga har qanday salbiy ta'sirni kamaytirish majburiyatini ko'rsatishingiz kerak. Siz qila oladigan ba'zi narsalarga quyidagilar kiradi:

- Hayvonlarni suvenir sifatida sotib olmang;
- Hayvonlarga tegmang;
- Yovvoyi hayvonlarni boqmang;
- Yovvoyi tabiatning axloqsiz turizmidan qoching;
- Chiqindilarni tashlamang;
- Marjonlarga tegmang;
- Sekin turizmni sinab ko'ring;
- Ekologik toza transport vositalarini tanlang;
- Chiroqlarni o'chiring;
- Ekoturizmni sinab ko'ring;

- Plastmassadan saqlanib;
- Suvni isrof qilmang;
- Asosiy yo'llarga yopishib oling.

2. Jamiyatga mehribon bo'ling. Axloqiy sayyohlar, shuningdek, sayyohlik tajribasining bir qismi sifatida o'zaro munosabatda bo'lgan jamiyat va jamoalarga g'amxo'rlik qiling va e'tiborli bo'ling. Axloqiy sayyoh bo'lish uchun ba'zi narsalarni qilishingiz mumkin:

- Mahalliy tilni o'rganing;
- Mahalliy urf-odat va an'analarni hurmat qiling;
- Mahalliy hayotga qo'shiling;
- Sezuvchan bo'ling;
- Tilanchilarga pul bermang;
- Odamlarga adolatli munosabatda bo'ling;
- Jinsiy turizmdan qoching;
- Odamlarni ruxsatisiz suratga olmang.

3. Iqtisodiyotga mehribon bo'ling. Axloqiy turist o'zining iqtisodiy xatti-harakatlarini yodda tutishi kerak. Mumkin bo'lgan hollarda ijobiy ta'sirga ega bo'lishingiz uchun ba'zi narsalarni qilishingiz mumkin:

- Mahalliy do'konlarda adolat bilan savdolashing, xarid qiling;
- Ko'p millatli mehmonxonalardan saqlanib;
- Iqtisodiy oqishni iloji boricha cheklang;
- Hamma narsani o'z ichiga olgan bayramlardan saqlanib;
- Mahalliy korxonalar uchun ijobiy sharhlar qoldiring;
- Ta'tilni kim bilan bron qilayotganingizni o'ylab ko'ring.

Turizmning axloq kodeksida yangi ming yillik boshlanishida jahon turizmini mas'uliyatli va izchil rivojlantirish bo'yicha ko'rsatmalar to'plami belgilangan. U ko'plab oldingi shunga o'xshash deklaratsiyalar va amaldagi professional kodekslarning g'oyalari asoslanadi va XXI-asr boshi jamiyatidagi o'zgarishlarni aks ettirish uchun yangi fikrlashni keltirib chiqaradi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish bo'yicha komissiyasi 1999 yil aprel oyida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan sessiyasida ushbu Kodeksning konsepsiyasini ma'qulladi va BJTTga uni xususiy sektor, nodavlat va mehnat tashkilotlarining qo'shimcha takliflari bilan boyitishni taklif qildi. Kodeksga 70 dan ortiq BJTTga a'zo davlatlar va turli tashkilotlardan yozma izohlar kelib tushdi.

Turizm uchun global axloq kodeksi o'nta moddadan iborat:

1-modda. Turizmning xalqlar va jamiyatlar o'rtasidagi o'zaro tushunish va hurmatga qo'shgan hissasi.

2-modda. Turizm individual va jamoaviy takomillashtirish omilidir.

3-modda. Turizm barqaror rivojlanish omilidir.

4-modda. Turizm insoniyatning madaniy merosidan foydalanadigan va uni boyitishga hissa qo'shadigan sohadir.

5-modda. Turizm mezbon mamlakatlar va jamoalar uchun foydali faoliyatdir.

6-modda. Turistik jarayon ishtirokchilarining majburiyatlari.

7-modda. Turizm huquqi.

8-modda. Turistik sayohat erkinligi.

9-modda. Turizm sohasida ishchilar va tadbirkorlarning huquqlari.

10-modda. Turizmning global axloq kodeksi tamoyillarini amalga oshirish.

Kodeksda turizm sohasidagi quyidagi masalalar yoritilgan: turizmning odamlar va jamiyatlarning o'zaro tushunishi va o'zaro hurmatiga qo'shgan hissasi; turizm biznesi mutaxassislarining majburiyatlari; turizm huquqi; turistik harakat erkinligi; turizm industriyasidagi ishchilar va tadbirkorlarning huquqlari.

Turizm individual va jamoaviy o'zini-o'zi anglashning dvigateli sifatida qaraladi; barqaror rivojlanish omili; madaniy merosdan foydalanuvchi va yaratuvchi; mezbon mamlakatlar va jamoalar uchun foydali faoliyat.

Xalqaro Ekologik Turizm Jamiyati (XETJ) esa quyidagi “Turistik axloq kodeksi”ni taklif qildi:

- Yerning zaifligini yodda tuting;
- Faqat iz qoldiring, faqat suratga oling;
- Siz tushgan dunyoni o‘rganing, u bilan tanishing;
- Mahalliy aholini hurmat qiling;
- Atrof-muhitga tahdid soladigan mahsulotlarni xarid qilmang;
- Faqat yaxshi bosilgan yo‘llarda yuring;
- Atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha faoliyatni va tabiatni muhofaza qilishga hissa qo‘shadigan tashkilotlarni qo‘llab-quvvatlang;
- Ekologik turizm tamoyillarini qo‘llab-quvvatlaydigan kompaniyalar bilan sayohat qiling.

Ekologik turizm ekologik madaniyatning zarur sharti bo‘lgan ekologik bilimlar asoslarini o‘zlashtirishga yordam beradi. Zero, tabiat ham estetik qadriyat (landshaft fazosi) vazifasini bajaradi. Qolaversa, faylasuf O.Spengler ta’kidlaganidek, “manzara insonning ruhini shakllantiradi”.

Zamonaviy turizm industriyasi daromadlarining katta qismini ta’minlovchi ekoturizm jadal rivojlanmoqda.

Xullas, turizm faoliyatini tashkil etish va turizm infratuzilmasi bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash shakllari takomillashtirilmoqda, turizm fanlarining yaxlit, fundamental tizimi shakllantirilmoqda, ularning shakllanishida turizm ekologiyasi va turizm falsafasi, umuman olganda - turizmologiya muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Багдасарян В.Э. Наука о туризме - URL: servicology.ru/glossary/n/109.html.
2. Балийская декларация по туризму: принята на Втором международном форуме. О. Бали (Индонезия), 24-27 сентября 1996 г. // Правовое обеспечение международного туризма: учеб. - практ. пособие. - К.: Кондор, 2004. - С. 102- 104.
3. «Гаагская декларация по туризму» Гаага, март-апрель 1989. - <https://e-cis.info/cooperation/3029/77713/>
4. «Глобальный кодекс этики туризма» Принят в 1999 г. На XXIII сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации.- /https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/tourism.pdf.
5. Документ Акапулько. Акапулько (Мексика), 21-27 августа 1982 г. /<https://docs.cntd.ru/document/901813697>.
6. Здоров А. Б. Экономика туризма / А. Б. Здоров. – М.: Финансы и статистика, 2004.272с. /https://tourlib.net/books_tourism/zdorov.htm.
7. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Туристский терминологический словарь. М.: Советский спорт, 1999. 462 с.
8. Капто А. С. Профессиональная этика / А. С. Капто. – М.; Ростов н/Д: СКАГС, 2006. 437с.
9. Кремень В. Г. Философия человека центризма в образовательном среде. /В. Г. Кремень. - 2-е изд. - М.: Общество «Знания» Украины, 2010.
10. Малахов В. А. Этика: Курс лекций: учеб, пособие. / В. А. Малахов. – М., 2004. 324с.
11. «Манильская декларация по мировому туризму» Манила, 27 сентябрь 1980 год.- <https://docs.cntd.ru/document/901813698>.
12. Матвеев В. В мире вежливости / В. Матвеев, А. Панов. – М. 1976.
13. Монреальская декларация «К гуманному и социальному видению туризма» // <https://docs.cntd.ru/document/901813694>.
14. Пазенок В. С. Альтернативный туризм: концепция и практика / В. С. Пазенок // Гостиничный и ресторанный бизнес. - 2005. - № 4. 5-11с.
15. Пазенок В. С. Туризмология. Теоретический обзор / В. С. Пазенок. – М., Издательство: Альтерпрес 2012. - 276с. - /<https://profbook.com.ua/turizmologia.html>.

16. Рассохина Т. В. Методология устойчивого развития туризма в управлении туристскими территориями. Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ Специальность - 08.00.05, доктор наук. 2021г. - 398с/ <https://www.dissercat.com/content/metodologiya-ustoichivogo-razvitiya-turizma-v-upravlenii-turistskimi-territoriyami>.
17. Туризмология: концептуальные основы теории туризма: - учеб. изд. - М.: КУТЭП, 2008. 378с.
18. Туризмология (теория туризма): учеб. - метод, пособие, со спец курса / В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, О. А. Кручек, И. М. Минич. - К.: КУТЭП, 2010.
19. Федорченко В.К. Теоретико-методологические основы туризмологии как науки о туризме // Вопросы туризмоведения: федеральный образовательный и научно-практический журнал. 2013. №4. С.14.
20. Федорченко В.К. Туризмология как наука. Основные парадигмы теории туризма 4 Вестник РМАТ № 2(8). 2013. С.3-11.
21. Философия туризма: учеб, пособие. / Под ред. В. С. Пазенко, В. К. Федорченко. - М.: Кондор, 2004. 372с.
22. Философские очерки туризма: науч.- учеб. Изд. / под ред. д-ра филос. наук, проф., чл.-корр. НАН Украины В. С. Пазенко. – К., 2005.
23. Франжиалли Ф. Туризм: философия и концепция развития/Ф. Франжиалли // Философские очерки туризма. – М., 2005. С.2-9.
24. «Хартия туризма» Одобрено в 1985 г. На VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации.- <https://docs.cntd.ru/document/901756802>.
25. Эскина Г. Свободное время как фактор развития личности/Г. Эскина // Молодежь в современном мире: нравственно-эстетические и культурологические измерения - М.: МИЛП, 2001. С.32-41.